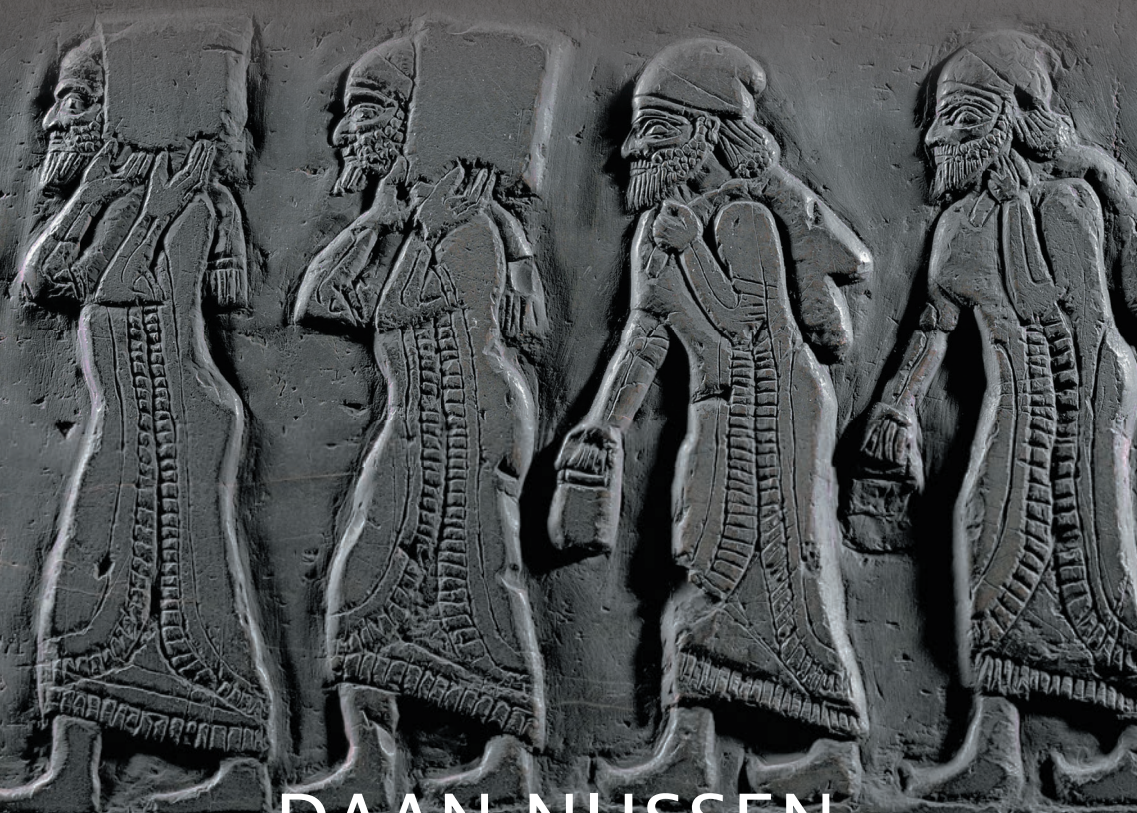

'[Nijssen] heeft met *Het wereldrijk van het Tweestromenland* een populair-wetenschappelijk boek geschreven van internationale allure'. – *NRC*

ALLE WEGEN LEIDEN NAAR BABEL

De voorgeschiedenis van
de Zijderoute

DAAN NIJSSEN

1

VAN DE LAGE ZEE TOT DE HOGE ZEE

Handel is al zo oud als de mensheid. Nog voordat de eerste landbouw-gemeenschappen ontstonden, wisselden rondtrekkende groepen jagers en verzamelaars geschenken uit wanneer hun wegen elkaar kruisten. Op die manier konden zeldzame materialen zoals vuursteen en obsidi-aan zich over honderden kilometers verspreiden en onderweg door vele handen gaan. Met de opkomst van de eerste landbouwgemeenschappen kreeg de handel een structureler karakter. Nederzettingen gingen die-nen als handelsknooppunten en tussen deze nederzettingen ontstonden de eerste handelsroutes, die soms wel duizenden kilometers lang waren. Toch bleven deze vormen van handel relatief kleinschalig.

De langeafstandshandel kwam pas echt goed op gang met de op-komst van de eerste steden op de Zuid-Mesopotamische Laagvlakte in het vierde millennium v.Chr. In deze steden leefden tienduizenden mensen dicht op elkaar en kwamen de eerste gelaagde samenlevingen tot stand. Die ontwikkeling ging onherroepelijk gepaard met een toene-mende vraag naar grondstoffen van buitenaf, waaronder timmerhout, natuursteen, koper, tin, goud, zilver en edelstenen. Al deze goederen wa-ren op de Zuid-Mesopotamische Laagvlakte niet te krijgen en moesten uit de omliggende gebieden worden geïmporteerd. De stedelingen van de Zuid-Mesopotamische Laagvlakte probeerden zich goedschiks dan wel kwaadschiks van een vaste instroom van de goederen te verzekeren en wisten zich zo meester te maken van een handelsnetwerk dat zich uit-strekte van de Perzische Golf tot aan de Middellandse Zee.

De Uruk-expansie

De Zuid-Mesopotamische Laagvlakte is op het eerste gezicht niet de geschiktste locatie om je als landbouwer te vestigen. Er valt erg weinig regen en het gebied wordt bij vlagen geteisterd door overstromingen. De eerste landbouwers meden de Laagvlakte dan ook. Zij vestigden zich liever in het hoger gelegen Noord-Mesopotamië, aan de voet van het Taurusgebergte of het Zagrosgebergte, of aan de Middellandse Zee, waar wel voldoende regen viel. Pas in de Obeid-periode (6500-3800 v.Chr.) verschenen de eerste landbouwnederzettingen op de Zuid-Mesopotamische Laagvlakte. Ergens in de loop van deze periode begonnen de landbouwers in dit gebied kanalen te graven om het water van de overstromingen op te vangen en om akkers die niet in de buurt van de rivier lagen te bevoeien. Hierdoor werd voorheen onvruchtbare grond vruchtbaar gemaakt en nam de voedselproductie beduidend toe.

Met irrigatielandbouw kon twee tot drie keer zoveel graan worden verbouwd als met regenlandbouw, en al snel werd er meer geoogst dan de inwoners van het gebied nodig hadden en konden ze het overschot verhandelen. Het graan werd oorspronkelijk vooral verhandeld tegen voedingsmiddelen die elders op de Laagvlakte te krijgen waren. Bij de monding van de Eufraat en de Tigris lagen bijvoorbeeld moerassen waar volop vis en gevogelte te vangen was, op de steppes tussen de rivieren was veel ruimte waar herders hun kuddes konden weiden en in de regio werden ook dadelpalmen geteeld. De rivieren en kanalen maakten het bovendien makkelijk om de voedingsmiddelen per boot te vervoeren. Hierdoor ontstond al vroeg een levendige handel tussen de dorpen op de Zuid-Mesopotamische Laagvlakte.

Waarschijnlijk was het die opbloeiende handel die maakte dat sommige van deze dorpen vanaf 4000 v.Chr. uitgroeiden tot steden. Mensen kwamen op centraal gelegen locaties bijeen om handel te drijven, waardoor de dorpen naar elkaar toe groeiden en samenklonterden. Uit archeologisch bodemonderzoek blijkt dat de grote steden op de Laagvlakte in het vierde millennium v.Chr. bestonden uit een dichtbebouwde kern, omringd door kleinere steden, die weer omringd waren door dorpen, die weer omringd waren door gehuchten. Er was dus sprake van een hiërarchie van nederzettingen. Vermoedelijk waren dit van oorsprong allemaal dorpen, maar groeide één ervan uit tot de stadskern. Zo nam niet alleen de bevolking toe, maar vestigde de bevolking zich ook op een beperkter aantal locaties.

De opkomst van die eerste steden ging ten koste van het platteland. Steeds meer mensen verlieten hun dorpen en uiteindelijk woonde maar liefst de helft van de bevolking in steden. Zo ontstond een klein aantal stedelijke regio's: in het gebied rondom Uruk, in het gebied rondom Nipur en Adab en in het gebied rondom Eridu en Ur. Omdat alleen in Uruk uitgebreide opgravingen zijn verricht, wordt de periode tussen 4000 en 3100 v.Chr. ook wel de Uruk-periode genoemd.

De opkomst van deze eerste steden lijkt ook mensen van buiten de Zuid-Mesopotamische Laagvlakte te hebben aangetrokken. Juist op het moment dat de bevolking daar toenam, nam die in het noorden van Irak en het zuidwesten van Iran sterk af. Vermoedelijk was er sprake van migratie.

De eerste steden op de Zuid-Mesopotamische Laagvlakte telden stuk voor stuk meer dan 10.000 inwoners. Uruk had op zijn hoogtepunt een inwoneraantal tussen de 25.000 en 50.000. Nooit eerder woonden zoveel mensen in één nederzetting bij elkaar. Waar de mensen in een dorp elkaar doorgaans nog wel kenden, waren de meeste mensen in de stad vreemden voor elkaar. Toch moesten ze met elkaar zien samen te leven en samen te werken. Ze moesten elkaar kunnen vertrouwen en dat kon alleen als ze elkaar als deel van dezelfde gemeenschap beschouwden. Er was behoefte aan een gemeenschappelijke identiteit, en daarvoor was een gemeenschappelijk ideaal nodig waar alle inwoners zich achter konden scharen.

De inwoners van Uruk vonden elkaar in de verering van de hemelgod An en de vruchtbaarheidsgodin Inanna, die waarschijnlijk al langer in het gebied werden vereerd. Aan beide goden werd een district gewijd – Kullaba voor An en Eanna voor Inanna – met allerlei publieke gebouwen. Zo werd in Kullaba een enorm schuin aflopend bakstenen terras aangelegd met daarop een imposant witgepleisterd gebouw (zie afbeelding 1). Het lijkt een voorloper te zijn van de ziggurats (tempeltorens in de vorm van trappiramides) die we kennen uit latere periodes. De bouw vereiste veel tijd en menskracht. Voor de bouw van het terras zouden 1500 mensen die elke dag 10 uur werken vijf jaar nodig hebben gehad. In Eanna werden allerlei grote gebouwen opgericht, elk met een langwerpige centrale hal die werd geflankeerd door kleinere kamers. Wat waren dit voor gebouwen? Tempels? Markthallen? Vergaderzalen? Misschien wel allemaal tegelijk? Duidelijk is dat deze gebouwen een publieke functie hadden.

Met de opkomst van al deze publieke gebouwen en de bijbehorende publieke instellingen groeide de behoefte aan een centrale autoriteit die het publieke leven in goede banen kon leiden. Deze centrale autoriteit wordt doorgaans ‘de tempel’ genoemd, al hielden de medewerkers van de tempel zich met veel meer bezig dan alleen de offerdienst. De tempel bezat een groot deel van de landbouwgrond rondom de stad, beschikte over grote kuddes schapen en had allerhande vaklieden in dienst. Door zijn prestigieuze positie in de samenleving kon de tempel bovendien zijn wil opleggen aan de inwoners van de stad, bijvoorbeeld door een deel van de oogst op te eisen of corveearbeid op te leggen en goederen of menskracht in te zetten waar nodig.

Omdat er in de tempeleconomie een enorme hoeveelheid goederen omging, was een vorm van administratie nodig om dit alles in goede banen te leiden. In het begin werd er veel geëxperimenteerd, bijvoorbeeld met lemen fiches die (een bepaalde kwantiteit van) een bepaald goed moesten voorstellen en die in een soort lemen enveloppe konden worden bewaard, of met rolzegels, waarbij je een soort handtekening kon achterlaten door een lemen cilinder met een reliëf aan de buitenkant over een kleitablet te rollen. Na verloop van tijd kwamen tempelmedewerkers op het idee om de afbeeldingen en symbolen direct met een rietpen op een kleitablet te tekenen. Hieruit ontstond een gestandaardiseerd systeem van symbolen die elk één woord of begrip moesten voorstellen. Dit systeem kwam bekend te staan als het spijkerschrift, naar de kenmerkende wigvorm die de rietpen achterliet op het kleitablet.

Het spijkerschrift stelde de tempel in staat een complexe bureaucratie op te bouwen. Voor alle inwoners van de stad kon worden bepaald wat ze aan de tempel moesten afstaan en worden geregistreerd of ze bij waren met hun betalingen. De geïnde goederen werden vervolgens herverdeeld onder het groeiende deel van de bevolking dat niet op het land werkte maar zich in een ander beroep had gespecialiseerd. Een van de vroegste teksten die we hebben, is een lijst met beroepen, geordend in een zekere hiërarchie. De toplaag van de hiërarchie bestond uit de leidinggevendenden binnen de tempelorganisatie: de priesters.

Helemaal bovenaan in de hiërarchie stond een persoon met de titel *namešda*. Het is niet duidelijk wat dit woord betekent, want het is na het vierde millennium v.Chr. nauwelijks meer gebruikt, maar de Akkadiërs, die de lijst met beroepen eind derde millennium v.Chr. uit het Sumerisch vertaalden, vertaalden het woord als ‘šarrum’ (koning), al zal dat mis-

schien wat anachronistisch zijn. Er zijn in het vierde millennium v.Chr. geen sporen van paleizen of andere materiële aanwijzingen voor alleenheerschappij aangetroffen. Wel staat op verschillende vazen en rolzegels uit deze periode een grote bebaarde figuur in herderskledij afgebeeld, meestal omringd door flora en fauna, met pijl-en-boog ter hand, of aan het hoofd van een offerceremonie (zie afbeelding 2). Mogelijk was dit een soort priester-koning die optrad als bemiddelaar tussen goden en mensen.

Door de opkomst van de eerste steden en de complexe samenleving die daarmee gepaard ging, groeide de vraag naar goederen van buitenaf. Want op de Zuid-Mesopotamische Laagvlakte mocht dan door menselijk ingrijpen voldoende voedsel worden geproduceerd, veel meer dan voedsel was er niet te krijgen. Bouwmaterialen zoals timmerhout en natuursteen, die werden gebruikt bij de bouw van de publieke gebouwen, metalen zoals koper en tin, die nodig waren om bronzen voorwerpen mee te vervaardigen, edelmetalen zoals goud en zilver en edelstenen zoals het blauwe lapis lazuli en het rode carneool, die de welgestelde inwoners van de stad gebruikten om sieraden van te maken, kwamen geen van alle voor op de Laagvlakte en moesten worden geïmporteerd. Zo werd langeafstandshandel al vroeg een noodzaak voor de bewoners van de Zuid-Mesopotamische Laagvlakte.

De bomen die het beste timmerhout opleverden, groeiden meestal in bergachtige gebieden. Vooral cederhout was erg geliefd. In de klassieke oudheid werden de ceders uit het Libanongebergte veel gebruikt, maar dat was voor de inwoners van de Laagvlakte in het vierde millennium v.Chr. nog te ver weg. Ze haalden hun ceders liever uit het Zagrosgebergte, in het westen van Iran, of uit het Taurusgebergte, in het zuiden van Turkije. In deze bergketens kwamen ook allerlei soorten natuursteen voor en op sommige plaatsen werd goud, zilver en koper gewonnen.

Sommige goederen waren nog zeldzamer en moesten van nog verder weg worden gehaald. Edelstenen zoals lapis lazuli en carneool werden bijvoorbeeld alleen gewonnen in mijnen in respectievelijk Noord-Afghanistan en West-India, de vulkanische steensoort dioriet kwam voor in Oman en tin was zo zeldzaam dat we nog steeds niet precies weten waar het toen vandaan werd gehaald. Aanvankelijk werd tin mogelijk gewonnen in de mijnen van Deh Hassan in het Zagrosgebergte, maar die waren al vroeg uitgeput, waarna tin helemaal uit Noord-Afghanistan of Zuid-Engeland moest worden gehaald. Deze zeldzame goederen bereik-

ten de steden op de Zuid-Mesopotamische Laagvlakte waarschijnlijk via tussenpersonen.

De inwoners van de Laagvlakte importeerden dus veel uit de omliggende gebieden. Maar wat hadden ze zelf eigenlijk te bieden aan hun burenen? Ten eerste beschikten ze over een aanzienlijk voedseloverschot. Een deel daarvan zal zeker geëxporteerd zijn. In ruil voor graan en andere voedingsmiddelen zullen inwoners van minder vruchtbare gebieden wellicht bereid zijn geweest zeldzame goederen van eigen bodem af te staan. Ten tweede woonden in de steden veel vaklieden die de ruwe materialen konden bewerken tot (luxe)producten. Met name de textielhandel speelde in Uruk al vroeg een belangrijke rol. De Eanna-tempel was namelijk gespecialiseerd in wolproductie en beschikte over grote kuddes schapen. De wol werd door vaklieden in dienst van de tempel verwerkt en de kleding werd tot in de wijde omgeving verhandeld. Deze (luxe)producten konden niet overal zo massaal en met dergelijk vakmanschap worden geproduceerd en vonden over een groot gebied aftrek.

Het handelsnetwerk van de bevolking van de Zuid-Mesopotamische Laagvlakte (die ik voor het gemak 'Zuid-Mesopotamiërs' zal noemen) heeft zijn sporen nagelaten in het archeologische bestand. Tot in Syrië, Noord-Irak en West-Iran zijn resten teruggevonden van de Zuid-Mesopotamische materiële cultuur, waaronder het aardewerk (de eenvoudige kommen die in Uruk op industriële schaal werden geproduceerd) (zie afbeelding 3), de beeldtaal (afbeeldingen van flora en fauna en van de priester-koning), administratieve hulpmiddelen (rolzegels en lemen fiches) en de architectuur (publieke gebouwen met dezelfde plattegrond als de publieke gebouwen in Uruk). Wat deze vondsten ons kunnen vertellen over de handelsbetrekkingen tussen de Zuid-Mesopotamiërs en de inwoners van de omliggende gebieden hangt af van de context en verschilt per locatie.

De aanwezigheid van de Zuid-Mesopotamische materiële cultuur is het best zichtbaar in de Vlake van Susiana. Dit laaggelegen gebied in het zuidwesten van Iran is in geografisch opzicht een verlengstuk van de Zuid-Mesopotamische Laagvlakte en was tussen grofweg 3800 en 3100 v.Chr. ook op het gebied van de materiële cultuur niet van de rest van de Laagvlakte te onderscheiden. De plaatselijke materiële cultuur die voorheen in de regio had bestaan, werd vrijwel geheel verdrongen door de Zuid-Mesopotamische. Volgens de Amerikaanse archeoloog Guillermo

Algaze was hier sprake van kolonisatie door Zuid-Mesopotamische boeren en werd de oorspronkelijke bevolking simpelweg verdreven. Een andere mogelijkheid is dat er sprake was van een behoorlijk verregaande vorm van culturele beïnvloeding, waarbij de plaatselijke bevolking vrij plotseling overstapte op de materiële cultuur van de Zuid-Mesopotamiers, die hoe dan ook een grote stempel op de regio drukten.

In andere gebieden is de Zuid-Mesopotamische materiële cultuur vooral aangetroffen in enclaves. Dit waren eilandjes van Zuid-Mesopotamische materiële cultuur die ver van het thuisland lagen en omringd werden door gebied waar de plaatselijke materiële cultuur dominant bleef. Een belangrijke enclave lag aan de bovenloop van de Eufraat, in het grensgebied tussen Syrië en Turkije. In dit gebied zijn enkele nederzettingen opgegraven die geheel in Zuid-Mesopotamische stijl zijn aangelegd, zoals Habuba Kabira, Jebel Aruda en Sheikh Hassan. Getuige het complexe stratenplan en de publieke gebouwen die er zijn opgegraven, waren deze nederzettingen waarschijnlijk volgens een vooraf uitgedacht plan door Zuid-Mesopotamische kolonisten gesticht. Het primaire doel van deze nederzettingen is onderwerp van debat. Waren het handelsposten? Landbouwkoloniën? Bestuurlijke centra? Interessant om te vermelden is dat de enclave precies op een belangrijke handelsroute tussen het Zagrosgebergte en de Middellandse Zee lag.

Er zijn ook gevallen bekend waarbij de Zuid-Mesopotamische materiële cultuur slechts in een deel van een nederzetting is aangetroffen, terwijl in de rest ervan de plaatselijke materiële cultuur dominant bleef. Waarschijnlijk gaat het hier om handelsposten die werden bewoond door Zuid-Mesopotamische kooplieden. Voorbeelden van dit soort nederzettingen zijn Godin Tepe en Hacinebi. Omdat Godin Tepe aan de Khorasanroute lag, de handelsroute die vanuit Mesopotamië via Noord-Iran naar Centraal-Azië liep en die later een belangrijk onderdeel van de Zijderoute werd, zal er veel goud, zilver en koper en allerhande edelstenen zijn verhandeld. Hacinebi lag aan de bovenloop van de Eufraat, niet ver van de voet van het Taurusgebergte, waar veel verschillende soorten bomen groeiden en veel metalen werden gewonnen.

In Hacinebi is goed te zien dat de Zuid-Mesopotamische migranten vasthielden aan hun eigen gebruiken. Zo was maar liefst 80 procent van de dierenbotten in hun beerputten afkomstig van schapen, terwijl de plaatselijke bevolking het schapenvlees vaker afwisselde met rundvlees en varkensvlees. Zoals al eerder opgemerkt was Uruk gespecialiseerd in

BABEL

HET CENTRUM VAN DE WERELD

In 128 v.Chr. bereikte de Chinese diplomaat Zhang Qian de stad Bactra, een handelsknooppunt en een smeltkoes van culturen gelegen in het huidige Afghanistan. Hij was door zijn keizer naar het verre westen gestuurd om bondgenoten te zoeken, maar vooralsnog had hij weinig succes gehad. Zhang Qian merkte dat er in Bactra veel vraag was naar Chinees zijde en kwam op het idee het zelf naar het verre westen te brengen. Zhang Qians aansporing wordt vaak beschouwd als het begin van de bekende Zijderoute, maar uit zijn verslaggeving blijkt dat er in het Midden-Oosten al een levendig handelsnetwerk aanwezig was, met als kloppend hart: de oude stad Babel.

In dit boek gaat auteur Daan Nijssen in op de duizenden jaren lange voorgeschiedenis van wat we nu de Zijderoute noemen en toont hij aan hoe vóór de Zijderoute goederen, technologie, kennis, kunst en religie de weg tussen oost en west al hadden gevonden. Al in het vierde millennium voor Christus was de vraag van de stedelijke bevolking van Mesopotamië naar luxegoederen van buitenaf groot. Deze honger naar handelsgoederen vormde een belangrijke motor achter de opkomst en ondergang van wereldrijken in het gebied en zorgde er uiteindelijk voor dat de beschavingen van de Oude Wereld blijvend met elkaar verbonden raakten.

Daan Nijssen studeerde Oudheidstudies aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, waar hij zich specialiseerde in de geschiedenis van het Oude Nabije Oosten. Zijn debuut *Het wereldrijk van het Tweestromenland* werd lovend ontvangen, werd genomineerd voor de shortlist van de Homerus-prijs in 2022, en beleefde zes drukken.

'Daan Nijssen brengt Babylon en omstreken heel dichtbij.'

– Marcel Hulspas in *de Volkskrant* over *Het wereldrijk van het Tweestromenland*

Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

NUR 683

ISBN 978 94 0191 851 0

9 789401 918510